「Araştırma Makalesi / Research Article」

Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Kastamonu University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences

Aralık 2025 Cilt: 27 Sayı:2
iibfdergi@kastamonu.edu.tr

Başvuru Tarihi / Received: 09.11.2024
Kabul Tarihi / Accepted: 11.11.2025
DOI: 10.21180/iibfdkastamonu.1582118

Latin Amerika'da Post-neoliberalizmin Yükselişinin Venezuela'nın Enerji Güvenliği Politikalarına Etkisi: Maduro Örneği

Bayram Ali ÇETİNKAYA[1], Elşan İZZETGİL[2]

Öz

Latin Amerika ülkeleri, 1970'lerden itibaren derinleşen ekonomik krizin etkisinden kurtulabilmek için neoliberalizmi bir kurtuluş yolu olarak görmüşler ve bu doğrultuda serbest piyasa ekonomisi, deregülasyon ve özelleştirme gibi neoliberal politikaları kararlılıkla hayata geçirmeyi yeğlemişlerdir. Latin Amerika ülkeleri tarafından kararlılıkla uygulanan neoliberal politikalar, ekonomik krizi çözemediği gibi toplumsal ayaklanmalara da yol açarak neoliberalizme karşı güçlü bir muhalefetin doğmasına zemin hazırlamıştır. Latin Amerika'da solun yükselişiyle güç kazanan bu muhalefet, post-neoliberal bir dönemin başlangıcını tetiklemiştir. Çalışmanın da teorik altyapısını oluşturan post-neoliberalizm, neoliberalizme tamamen karşı bir duruş sergilemek ya da onun sonunu getirmekten ziyade devletin rolünü güçlendirmeyi, ekonomik adaleti sağlamayı ve neoliberalizmin eksik yanlarından kaynaklı sorunları gidermeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda post-neoliberalizmin özellikle devlet kavramsallaştırmasının neoliberalizmden farklı olması, Venezuela'nın enerji güvenliği politikalarına doğrudan etki etmiş ve bu durum devletin enerji sektöründeki stratejik rolünü güçlendirerek kaynakların yönetiminde daha müdahaleci bir yaklaşım benimsenmesine olanak tanımıştır. Nitekim aktivist bir devletten yana olan Hugo Chávez ve onun halefi olarak iktidara gelen Nicolas Maduro da müdahaleci bir yaklaşımla enerji politikalarını şekillendirip enerjiyi devlet kontrolü altına alırken aynı zamanda yabancı sermayeyi de ülkeden kaçırmak istememişlerdir. Venezuela liderlerinin söz konusu yaklaşımı da post-neoliberalizm ile örtüştüğünden dolayı bu çalışma, Maduro'nun enerji politikalarını post-neoliberalizm perspektifinden incelemeyi hedeflemiştir. Çalışma üç ana başlıkta incelemeye tabi tutulmuştur. Bu kapsamda ilk bölümde Latin Amerika bölgesinde neoliberal politikaların başarısızlığı sonucunda ülkelerin yeniden devletçi politikalara geçiş süreci; ikinci bölümde neoliberalizmin eksik ve zayıf yönlerine tepki olarak ortaya çıkan post-neoliberalizm ve bunun enerji politikalarına olan yansıması; son bölümde ise Maduro'nun enerji güvenliği politikaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Enerji Güvenliği, Enerji Politikası, Latin Amerika, Post-neoliberalizm, Maduro*

Jel Kodu: *Q40, Q49*

The Impact of the Rise of Post-neoliberalism in Latin America on Venezuela's Energy Security Policies: The Case of Maduro

Abstract

Latin American countries have seen neoliberalism as a way out of the deepening economic crisis since the 1970s and have resolutely implemented neoliberal policies such as a free market economy, deregulation, and privatisation. The neoliberal policies, which were resolutely implemented by Latin American countries, not only failed to solve the economic crisis but also led to social uprisings and paved the way for a strong opposition to neoliberalism. This opposition, which gained strength with the rise of the left in Latin America, triggered the beginning of a post-neoliberal era. Post-neoliberalism, which also forms the theoretical basis of this study, aims to strengthen the role of the state, ensure economic justice, and eliminate the problems arising from the shortcomings of neoliberalism rather than taking a stance against neoliberalism or bringing it to an end. In this context, post-neoliberalism's conceptualisation of the state, which is different from neoliberalism, has had a direct impact on Venezuela's energy security policies, strengthening the strategic role of the state in the energy sector and allowing for a more interventionist approach to resource management. Indeed, Hugo Chávez, who favoured an activist state, and his successor, Nicolas Maduro, who came to power as his successor, shaped energy policies with an interventionist approach, bringing energy under state control while at the same time not wanting to drive foreign capital out of the country. Since this approach of Venezuelan leaders overlaps with post-neoliberalism, this study aims to analyse Maduro's energy policies from the perspective of post-neoliberalism. The study is analysed under three main headings. In this context, in the first section, the transition process of countries to statist policies as a result of the failure of neoliberal policies in the Latin American region; in the second section, post-neoliberalism, which emerged as a reaction to the shortcomings and weaknesses of neoliberalism and its reflection on energy policies; and in the last section, Maduro's energy security policies are evaluated.

Keywords: *Energy Security, Energy Policy, Latin America, Post-neoliberalism, Maduro*

Jel Codes: *Q40, Q49*

[2] **Sorumlu Yazar/Corresponding Author:** Bağımsız Araştırmacı, Adalet Bakanlığı, Sakarya, Türkiye. **E-posta:** aalictnky@gmail.com **Orcid no:** 0009-0009-3861-786X

[2] Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kastamonu, Türkiye. **E-posta:** eizzetgil@kastamonu.edu.tr **Orcid no:** 0000-0002-8121-8348

Atıf/Citation: Çetinkaya, B. A., İzzetgil, E. (2025), Latin Amerika'da Post-neoliberalizmin Yükselişinin Venezuela'nın Enerji Güvenliği Politikalarına Etkisi: Maduro Örneği, Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27/2, s. 439-460.

Extended Abstract

Introduction

As one of Latin America's largest oil reserve holders, Venezuela has faced various economic and political challenges throughout its history due to its dependency on energy resources. Since the 1970s, Venezuela has pursued a statist ideology to reduce economic dependency and establish control over the energy sector through policies such as price controls, import substitution, and nationalisation. The primary goal during this period was to decrease reliance on external factors and create a sustainable growth structure for the country's economy. However, the global oil price drops and economic crises of the 1980s revealed the vulnerabilities of Venezuela's economy, sparking social unrest despite its statist policies.

The 1989 Caracazo uprising symbolized the Venezuelan people's growing opposition to neoliberal policies and marked a significant ideological shift in the country. This shift laid the foundation for Hugo Chavez's later transition from neoliberalism to a more state-centric structure, with steps taken to increase state control over the energy sector. Chavez's nationalisation policies were intensified during Maduro's tenure, aligning with a post-neoliberal framework. To safeguard energy security and shield the national economy from external pressures, Maduro strengthened public control and tightened oversight over foreign capital and the private sector. This study examines Venezuela's energy security policies within the context of post-neoliberal transformations following neoliberalism, drawing comparisons with similar processes in Latin America.

Method

This study adopts a qualitative research approach to analyse Venezuela's energy security and economic independence transformation processes. Through a literature review, the study explores how economic and political changes in the region have impacted energy security. Analyses conducted within the theoretical frameworks of neoliberalism and post-neoliberalism contribute to understanding Latin America's general economic policies and provide a comparative view of Venezuela's energy policy transformations. Within this theoretical context, post-neoliberalism is assessed as a model advocating for an active role of the state in strategic sectors and an increase in public oversight, in contrast to neoliberalism's emphasis on market liberalisation and privatisation. Accordingly, the study addresses Maduro's energy security policies within a post-neoliberal approach, aiming at enhanced public control and achieving energy independence.

Result and Discussion

Under Maduro's administration, Venezuela adopted a post-neoliberal policy to bolster energy security and economic independence through increased state control over the energy sector. The nationalisation efforts initiated during Chavez's presidency were further deepened under Maduro's rule, reinstating state control over the energy sector. In this context, the public oversight of Venezuela's national energy company, PdVSA, was strengthened, and the influence of the private sector and foreign investors within the sector was limited. This approach aims to prevent Venezuela's energy resources from being managed by external actors and supports efforts to preserve energy independence.

Maduro's energy policy approach includes various strategies that are aligned to secure energy security. Primarily, nationalizations were accelerated to restore state control over energy production and distribution, while foreign capital inflows were carefully monitored. Furthermore, Maduro's administration redirected revenues from the country's oil reserves toward social needs, asserting that these resources were being used for public welfare. However, inefficiencies and corruption in PdVSA's financial management reduced the company's productivity and negatively affected its energy production capacity. This situation has further deepened Venezuela's structural challenges in ensuring energy security.

Despite the Maduro administration's numerous measures to protect the energy sector, U.S. economic sanctions against Venezuela and obstacles within the international financial system have significantly restricted the country's energy exports and reduced its foreign exchange revenues. These sanctions have complicated the sustainability of Venezuela's energy security policies, rendering the national economy even more fragile. Additionally, governance and corruption issues within public companies like PdVSA have hindered the efficient use of public resources, impeding Venezuela's energy security goals.

Maduro's energy security strategies have driven Venezuela to seek alternative energy and financial resources due to internal economic difficulties and international sanctions. The comprehensive economic sanctions imposed by the United States and the European Union have severely hindered Venezuela's ability to export oil to global markets, resulting in a foreign exchange crisis and economic contraction. In this context, Maduro has pursued strategic partnerships with countries such as China, Russia, Iran, and Türkiye to ensure energy security and protect economic independence. However, these partnerships carry both positive impacts and certain limitations.

Cooperation with China: The Maduro administration has positioned China as one of its most critical economic and financial partners. China has provided substantial credit to Venezuela, with repayment plans tied to the country's oil revenues. These

agreements have facilitated Venezuela's access to alternative resources outside the U.S. financial system while attracting investment to the country. However, this dependency has also increased Venezuela's economic debt to China, potentially leading to a unilateral dependency. Financial and technical management issues, particularly within PdVSA projects, have occasionally caused complications in China's investments in Venezuela. While the China-Venezuela partnership contributes to energy security, it also has the potential to limit Venezuela's economic sovereignty.

Strategic Partnership with Russia: Russia has forged strong ties with Venezuela, especially in energy and defence, and has provided technical and financial support to PdVSA to strengthen Venezuela's energy infrastructure. Russian energy companies operate in Venezuela's oil and natural gas sectors, aligning the collaboration with Russia's desire to counterbalance U.S. influence in Latin America. However, Russia's economic difficulties and its own vulnerability to sanctions cast uncertainty over the sustainability of its support for Venezuela. Particularly, recent economic challenges and sanctions affecting Russia's energy sector may limit its cooperation with Venezuela.

Alternative Trade Channels with Iran: Cooperation with Iran is particularly important to Venezuela, especially in the oil and refining sectors. Under heavy U.S. sanctions, both countries have shown mutual solidarity by sharing technical expertise and transferring equipment in the petroleum and energy infrastructure fields. While this partnership has helped Venezuela address infrastructure deficiencies, the limited technological resources of Iran and the sanctions-driven constraints of this partnership pose risks to its sustainability. Furthermore, this cooperation could create additional diplomatic tensions with Western countries.

Economic and Energy Collaboration with Türkiye: Türkiye has offered Venezuela an alternative channel for trade and energy cooperation, particularly strengthening economic ties through gold trade. Türkiye has emerged as a significant ally in Venezuela's search for financial support outside the U.S. system. However, the partnership with Türkiye has mostly remained within commercial and diplomatic realms, with no substantial investments in the energy sector thus far. While this opening has provided Venezuela with short-term foreign exchange inflows, it has not been deep enough to provide lasting support for energy security.

The partnerships Maduro has established with these countries contribute to Venezuela's efforts to secure energy security but also expose the country to new dependencies and risks. While these collaborations present important opportunities to circumvent U.S. sanctions and access alternative markets, they are not entirely satisfactory in terms of fostering sustainable growth and technical development within Venezuela's energy sector. The economic and technical dependency on China and Russia, in particular, underscores the need for Venezuela to develop its internal capacities to secure energy security. For Venezuela's long-term energy security, stronger measures are required to address internal reforms, combat corruption, and enhance the administrative efficiency of PdVSA.

In this context, the long-term sustainability of Venezuela's post-neoliberal energy policies under Maduro's leadership must be supported not only by external partnerships but also by internal structural reforms. Otherwise, these efforts for energy security will provide only temporary solutions, leaving Venezuela's energy sector vulnerable within a structure dependent on external powers.

GİRİŞ

Neoliberal ekonomik politikalar, geçmişte devlet merkezli kalkınma stratejileri ve korumacı ekonomi politikaları uygulayan Latin Amerika ülkelerini, küresel ekonomiye uyum sağlamak amacıyla yapısal bir değişim sürecine itmiştir. Bu duruma en iyi örnek teşkil eden Latin Amerika ülkelerinden biri de hiç şüphesiz Venezuela olmuş ve Venezuela, bu süreçte yaşanan dönüşümün merkez ülkelerinden biri haline gelmiştir. Venezuela'nın bu dönüşüm sürecinin merkezinde yer almasına ise 1970'li yıllardan itibaren; fiyat kontrolleri sağlaması, ithal ikameci strateji izlemesi, yerli sermayenin yurt dışına çıkışının engellenmesi ve 'artık taviz yok' anlayışı doğrultusunda başta ülke ekonomisinin lokomotifi petrol olmak üzere birçok endüstriyi kamulaştırması neden olmuştur. Ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarını çözmek amacıyla devlet otoritesine bağlı uygulanan bu politikalar sonucunda; ülkede enflasyon yükselmeye başlamış, sermaye çıkışı ve dış borç artmış, karaborsa yaygınlaşmış, yaşam kalitesi ve servet dağılımı arasındaki fark bariz bir şekilde açılmış ve işsizlik oranı yükselmiştir (Alkan, 2019:55). Yani Venezuela'daki yapısal ve ekonomik istikrarsızlık daha da derinleştirmiştir. Bu duruma bağlı olarak Venezuela lideri Carlos Andrés Pérez, söz konusu sorunları çözebilmek için ilk döneminde (1974-1979) izlediği devletçi politikaların aksine, ikinci döneminde (1989-1993) neoliberal politikalar izleyerek yabancı sermaye ile iyi ilişkiler kurmayı amaçlamıştır (Çin, 2019:12). Dolayısıyla geçmişte uygulanan devletçi ve merkeziyetçi politikalar terk edilerek neoliberal reformlar kapsamında küresel piyasalara uyum sürecine girilmiştir.

Bu doğrultuda Venezuela'da serbest ticaret, finansal serbestleşme, özelleştirme ve iş gücünün esnekleştirilmesi gibi kapsamlı ekonomik reformların hayata geçirilmesiyle birlikte ülkenin ekonomik yapısında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Söz konusu değişiklikler ise en çok petrol endüstrisini etkilemiştir. Çünkü ülke ekonomisinin petrole olan derin bağımlılığı, petrolün devletin temel gelir kaynağı olması ve bu stratejik kaynağın kontrolünün ulusal egemenliğin kritik unsurlarından biri olarak görülmesi, bu sektörün önemini artırmıştır. Bu nedenle devlet kontrolündeki petrole dayalı ekonomiden özel sektörün ön planda olduğu bir piyasa ekonomisine geçiş ve uluslararası normlara uyum sağlama (Lander & Fierro, 1996:51), yeni ekonomik sistemin temel hedefi olarak ön plana çıkmıştır. Bu hedef doğrultusunda ülkenin petrol endüstrisi özelleştirilmiş ve yeniden uluslararası şirketler, Venezuela'nın enerji sektöründe etkinlik kurmuştur. Ancak bu yapısal dönüşüm, Venezuela'da toplumsal ve ekonomik dengesizlikleri beraberinde getirmiş ve çözülemeyen ekonomik sıkıntılar, yolsuzluklar ve kemer sıkma politikaları, düşen petrol fiyatları ile birleşince 1989 yılında ülkede 'Caracazo' olarak anılan büyük protestoları başlatmıştır.

Söz konusu protestolar, Venezuela siyasi hayatında neoliberalizm karşıtlığı ve toplumsal eşitsizliğe karşı biriken öfkenin sembolü olmuştur (Azzellini, 2010:14; Levin, 2007:64). Hugo Chávez'in 1999 yılında iktidara gelişiyle birlikte toplumda neoliberalizme duyulan öfke karşılık bulmuş ve kamu mallarının özelleştirilmesi gibi serbest piyasa politikalarından vazgeçilerek devletin ekonomideki rolünü güçlendiren politikalara geri dönülmüştür. Bu bağlamda Venezuela'daki özelleştirme atılımlarına karşı çıkan Chávez, enerji sektörünün devlet yönetiminde olması gerektiğini savunarak (Ellner, 2008:52) petrol gelirlerini toplama, yönetme ve dağıtma yetkisini kamu otoritesinde toplamıştır. Ayrıca petrol gibi birçok alanda başlayan kamulaştırma girişimlerinin sonucunda Venezuela'da devlet merkezli politikalar güç kazanmış ve post-neoliberal dönemin temellerinin atıldığı bir sürece girilmiştir. Chávez'in 2013 yılında hayatını kaybetmesinden sonra iktidara gelen ve Chávez'in politika anlayışını benimseyen Nicolás Maduro da bu süreci sürdürüp devlet destekli stratejiler geliştirerek daha önceki süreçte başlayan ve neoliberalizmin çözüm üretemediği sosyal ve ekonomik

boşlukların doldurulmasını hedeflemiştir.

Devletin rolünün artması, devletin doğrudan müdahil olduğu politikaların uygulanmaya başlanması ve 2000'li yıllarda Latin Amerika solunun yükselişi literatürde 'Post-neoliberal dönem' olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın da dayandırıldığı temel düşünce akımı olan post-neoliberalizm, neoliberalizmin sosyo-ekonomik politikalarını eleştirerek sınırlarını aşmak ve neoliberalizme karşı alternatif politikalar geliştirmek istemiştir. Başka bir deyişle neoliberalizmin savunduğu serbest piyasa ekonomisi, özelleştirme, devlet müdahalesinin azaltılması gibi ilkelerden ziyade daha fazla devlet otoritesini, sosyal adaleti ve ekonomik eşitliği ön planda tutarak neoliberalizmin çözüm üretemediği eşitsizlik, ekonomi ve sosyal sorunlara yanıt aramıştır. Bunun yanı sıra enerji sektöründe piyasa odaklı ve özelleştirme yanlısı politikalar benimseyen neoliberalizme karşı çıkarak enerji kaynaklarının devlet kontrolüne alınmasını ve enerjinin kamu çıkarları doğrultusunda korunmasını savunmuştur. Bahsi geçen koşullar, 1973 petrol krizinden bu yana küresel ölçekte önem kazanan ve bir ülkenin sürdürülebilir, istikrarlı ve mali açıdan erişilebilir enerji kaynaklarına kesintisiz şekilde ulaşma, pazarlama ve dağıtma çabası olarak tanımlanan enerji güvenliğini sağlama hedefi doğrultusunda Maduro'nun uygulamaya çalıştığı politikaların, post-neoliberalizm perspektifiyle incelenmesine olanak vermiştir. Çünkü devletin ekonomideki rolünün güçlendirilmesi, kamusal denetimin artırılması ve doğal kaynakların devletin kontrolünde olması gibi post-neoliberal düşüncenin temel görüşleri, Maduro'nun uyguladığı politikalarda kendini göstermiştir.

Yukarıda değinilen olgu, aynı zamanda çalışmanın konusunun ve kapsamının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda mevcut çalışma, Latin Amerika'da post-neoliberalizmin yükselişinin Maduro'nun enerji güvenliği politikaları üzerindeki etkisini ele alırken, Maduro'nun 2013'ten günümüze uzanan iktidar sürecinde izlediği enerji politikaları da araştırmanın kapsamını oluşturmaktadır. Çalışmanın konusu ve kapsamı doğrultusunda, Latin Amerika'da post-neoliberalizmin yükselişinin ve ortaya koyduğu temel düşüncelerin, Maduro'nun enerji politikalarını devlet merkezli olarak etkilemesi sonucunda enerji sektörünün devlet kontrolü altında tutularak enerji güvenliğinin sağlanmak istenmesi ve bu amaca yönelik politikaların geliştirilmesi de çalışmanın temel argümanı olarak belirlenmiştir.

Temel argümanı desteklemek amacıyla belirlenen konu, kapsam ve temel düşünce çerçevesi içinde; post-neoliberal görüşün ortaya çıkış süreci, temel görüşleri, neoliberalizmden farkı ve Maduro'nun enerji güvenliğini sağlamak için izlediği politikalar açıklanmaya çalışılmıştır. Söz konusu amaçları detaylı bir şekilde açıklamak içinse çalışma üç ana bölüme ayrılarak incelenmiştir. İlk bölümde Latin Amerika ülkelerinin, krizden kurtulma çabaları çerçevesinde uyguladıkları neoliberal politikaların başarısızlığına dikkat çekilirken aynı zamanda ülkelerin devletçi politikalara geçiş süreci ele alınmıştır. İkinci bölümde neoliberal politikaların başarısızlığına bir tepki olarak ortaya çıkan ve üzerine çok fazla çalışmanın olmadığı post-neoliberalizmin dinamikleri açıklanmış ve bu yaklaşımın, Venezuela'nın enerji politikalarına olan etkisi incelenmiştir. Son bölümde ise Maduro'nun enerji güvenliğini sağlamak için geliştirdiği politikalar ve bu politikaların uluslararası ilişkilere yansımaları detaylı bir şekilde değerlendirilmiştir. İçeriğine değinilen bu bölümlerde genel olarak çalışmanın da temel araştırma soruları olan şu konulara cevap aranmıştır: Post-neoliberalizm nasıl ortaya çıkmıştır ve temel ilkeleri nelerdir? Post-neoliberalizm, neoliberalizmden hangi konularda ayrışır? Post-neoliberalizm, Maduro yönetimindeki Venezuela'nın enerji güvenliği stratejilerini nasıl etkilemiştir? Maduro enerji güvenliğini sağlamak amacıyla hangi politikaları hayata geçirmeye çalışmıştır?

1. LATİN AMERİKA'DA NEOLİBERAL POLİTİKALARIN BAŞARISIZLIĞI VE DEVLETÇİ POLİTİKALARA GEÇİŞ

Latin Amerika ülkeleri, 1970'lerden itibaren yüksek enflasyon oranları, geniş ölçekli borç krizleri, oldukça düşük ekonomik büyüme, kaçakçılık ve yüksek işsizlik gibi önemli ekonomik ve siyasi sorunlarla yüzleşmişlerdir. Ayrıca ekonomideki yoğun devlet müdahaleciliği ve petrol gibi belirli kaynaklara dayandırılarak yürütülen ekonomik faaliyetler, mali yapıda daralmaya sebep olarak verimliliğin düşmesini hızlandırmıştır. Söz konusu gelişmeler ise Latin Amerika ülkelerinde, neoliberal reformların ve piyasa odaklı yaklaşımların benimsenmesine zemin hazırlamıştır. Zaten Latin Amerika neoliberalizmi benimseyen ilk bölge olurken (Sader, 2009:177) bu politikaları hayata geçiren ilk ülke Şili olmuştur. Ardından Arjantin, Bolivya, Brezilya, Meksika ve Peru gibi diğer Latin Amerika ülkeleri, bu modeli kabul etmeye başlamıştır. Benzer şekilde sermaye çıkışının hızlanması ve dış borç yükünün yükselmesi sonucunda oluşan kriz ortamından kurtulabilmek için (World Bank, 1993:47) devletçi ve merkeziyetçi bir ideolojiye sahip olan ve uzun yıllar boyunca enerji ve ekonomik yönetimde devletin varlığını savunan Venezuela da diğer Latin Amerika ülkeleri gibi neoliberal politikalara yönelmek zorunda kalmıştır.

Bu bağlamda Latin Amerika ülkeleri tarafından benimsenen ve ekonomik krizden çıkış yolu olarak, görülen neoliberal yaklaşım temelde; kamu mal ve hizmetlerinin özelleştirilmesini, ticari çerçevenin düzenlenmesinin piyasaya bırakılmasını, devletin sermaye/emek denetimlerini azaltmasını ve ulus dışı yatırımlara engel olabilecek her türlü engelin kaldırılmasını önermiştir (Çelik, 2012:188-189). Söz konusu önerilerin Latin Amerika bölgesinde uygulanmaya başlanmasıyla birlikte; serbest piyasa, özelleştirme, serbest ticaret ve bireysel mülkiyet hakkı gibi kavramların ön plana çıktığı yeni bir ekonomik kalkınma dönemi başlamıştır. Yeni ekonomik kalkınma döneminin temel çerçevesini ise Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi uluslararası finans kuruluşlarının öncülük ettiği ve ilk kez ekonomist John Williamson tarafından kavramsallaştırılan 'Washington Konsensüsü'nün (Uzlaşısı)' on maddelik yapısal uyum politikaları oluşturmuştur. Bu politikalar, gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini yeniden yapılandırmayı (Heywood, 2014:128), Latin Amerika ve diğer ülkelerde yaşanan ekonomik krizlere çözüm üretmeyi, üretim ve üretkenliği artırmayı ve devletin ekonomi ve enerji sektöründeki rolünü azaltarak piyasa temelli mekanizma oluşturmayı amaçlamıştır. 'Washington Konsensüsü', yukarıda değinilen amaçları gerçekleştirmek üzere özetle şu maddeleri içermektedir:

a) Ekonomik disiplinin sağlanması ve bütçe açığının giderilmesi;

b) Kamu harcamalarının azaltılması;

c) Kapsamlı bir vergi reformunun uygulanması;

d) Mali serbestleşmenin sağlanması;

e) Rekabetçi bir döviz kurunun oluşturulması;

f) İthalat ve ticaretin serbestleştirilmesi;

g) Yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi;

h) Kamu işletmelerinin özelleştirilmesi;

i) Devletin piyasa üzerindeki düzenleyici rolünden çekilmesi;

j) Özel mülkiyet haklarının güvence altına alınması (Gott, 2007:62).

Yukarıdaki maddelerden de anlaşılacağı üzere; sermayenin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmış, kamu mallarının özelleştirilmesinin önü açılmış, ithal ikameci sistemin göz ardı edilmesi hedeflenmiş, piyasa odaklı bir ekonomik mekanizma kurulmak istenmiş ve yabancı sermayeyi güvence altına almak amaçlanmıştır. Bu süreçte devletin rolü ise uygun koşulları sağlamak ve piyasanın işleyişini korumak olarak belirlenerek (Kışlalıoğlu, 2021:57) devletin ekonomik politikalardaki müdahaleci rolü sınırlandırılmaya çalışılmıştır. David Harvey ise bu durumu devleti "Bir küvette boğulabileceği noktaya kadar küçültmek" olarak tanımlamıştır (Harvey, 2012:76).

Sonuç olarak John Williamson'un kavramlaştırdığı Washington Konsensüsü'nün on maddelik neoliberal uyum politikaları, içinde bulundukları krizden çıkmak isteyen Latin Amerika ülkeleri tarafından kabul edilmiş ve bu doğrultuda piyasa serbestliğini sağlamak, özelleştirmeyi hızlandırarak yatırım çekmek ve dışa açılmayı teşvik etmek amacıyla önemli adımlar atılmıştır. Latin Amerika'da neoliberal politikaların uygulanmasına yönelik atılan önemli adımlardan bazıları şöyle örneklendirilebilir:

a) Brezilya'da yaklaşık 100 milyar dolarlık özelleştirmenin yapılmasının yanı sıra çok sayıda kamu kurumu pasivize edilerek devletin maliye, haberleşme/iletişim ve elektrik gibi sektörlerden uzaklaştırılması sağlanmış (Gergün, 2016:31);

b) Venezuela'nın en önemli şirketi olan Petróleos de Venezuela (PdVSA) (yan kuruluşları dâhil olmak üzere) üzerindeki devlet kontrolünü sınırlandırarak daha özerk bir yapının oluşturulması amacıyla şirket serbest piyasaya açılmıştır (Hidalgo, 2007:5-6). Ayrıca Venezuela'da dış ticaretin önündeki engellerin giderilmesi, fiyat kontrollerinin kaldırılması ve kamu hizmetlerine verilen sübvansiyonların azaltması gibi kararlar alınmış (Karl, 1997:180);

c) Bolivya, uluslararası enerji şirketlerinin devlete ödedikleri vergi oranını %50'den %18'e indirmiş (Duman, 2006:36) ve devlet mülkiyetindeki petrol kuruluşu olan Bolivya Devlet Petrol Sahaları (Yacimiantos Petroliferos Fiscales Bolivianos/YBFB) özelleştirilmiş (Assies, 2004:28);

d) Arjantin doğalgaz, telekomünikasyon ve ulaşım gibi sektörlerinin yanı sıra ulusal petrol şirketi olan Arjantin Enerji Şirketi'ni (Yacimientos Petrolíferos Fiscales/YPF) de özelleştirmiş (Gergün, 2016:47);

e) Ekvator'da kamuya ait olan şirketler özelleştirilmiş ve uluslararası ticaretin güvenliğini sağlamak için çeşitli tedbirler uygulanmıştır (Kışlalıoğlu, 2021:40).

Yukarıda örneklenen atılımlar, adı geçen ülkeler dışındaki Latin Amerika ülkelerinde de karşılık bulmuş ve benzer atılımlar o ülkelerde de gerçekleştirilmiştir. Ancak söz konusu neoliberal politikalar, Latin Amerika ülkelerindeki özelleştirmelere ve piyasa reformlarına rağmen beklenen ekonomik büyüme ve sosyal iyileşmeyi sağlamaktan uzak kalmıştır. Daha açıklayıcı bir ifade ile neoliberal politikaların hayata geçirilmesinden önceki dönemde Latin Amerika ülkelerinde görülen; gelir eşitsizliği, işsizlik, sermayenin sömürülmesi, artan yolsuzluk, tekelleşme, yüksek enflasyon, fakirlik, zayıflayan piyasa, temel ihtiyaçların pahalılaşması, düşük ücret ve sosyal huzursuzluk gibi sorunlara neoliberal

dönüşüm çözüm üretememiş ve söz konusu sorunlar varlığını korumaya devam etmiştir. Ortaya çıkan bu ekonomik ve toplumsal başarısızlık, neoliberalizme olan inancın sarsılmasına neden olarak Latin Amerika'daki siyasi liderlerin söylemlerinde veya tutumlarında kendini göstermiştir. Chavez'in, neoliberal politikaların karşısında konumlanacağını açıklaması (akt. Tahsin, 2007:267), Arjantin'de Néstor Kirchner ve Bolivya'da Evo Morales gibi liderlerin, Washington Uzlaşısı'nın reçeteleriyle çelişen politikalar uygulamaya başlaması (Kaltwasser, 2011:225), Brezilya Devlet Başkanı Luiz Inácio Lula da Silva'nın "Neoliberalizmin ekonomik ve siyasi eşitsizliği daha da kötüleştirdiğini" söylemesi (Nicastro, 2024) ve Maduro'nun "Venezuela'da neoliberal, emperyalist ve vahşi modelden kurtulmak için köklü adımlar atıyoruz" açıklaması (Últimas Noticias, 2019) bahsedilen durumu daha net bir şekilde açıklamak adına örnek verilebilir.

Neoliberal politikaların Latin Amerika ülkelerinde yarattığı toplumsal ve ekonomik dönüşümleri dört ana başlık altında analiz eden David Harvey'e göre de neoliberalizmin bu bölgede yol açtığı en büyük değişiklikler arasında; borç krizinin derinleşmesi, ekonomik durgunluğun yaygınlaşması ve nüfusun büyük bir kesimi için yaşam koşullarının kötüleşmesi yer almıştır (akt. Veltmeye & OMalley, 2007:69-70). Bir anlamda Latin Amerika bölgesi, neoliberalizmin olumsuz sonuçlarının görüldüğü bölgelerden biri olmuştur. Latin Amerika'daki ortalama büyüme oranının %0,3'lere gerilemesi (Gergün, 2016:33), Brezilya, Şili ve Kolombiya gibi ülkelerin büyüme oranının düşüşe geçmesi ve ekonomik krize girmeleri, Arjantin'de derin finans ve döviz krizinin yaşanması ve yaşanan ekonomik krizlerden dolayı Bolivya, Ekvator, Uruguay ve Arjantin gibi ülkelerde hükümetlerin düşmesi ise bahsi geçen durumun en belirgin yansımaları olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda Venezuela'da neoliberal reform paketine karşı meydana gelen Caracas olayları (El Caracazo), Bolivya'da suyun özelleştirilmesine yönelik direniş ve Arjantin'de Peso krizinin tetiklediği kitlesel halk ayaklanması, neoliberal politikalardan kaçış için ilk adımlar olmuş (Akgemci, 2015:183-184) ve neoliberalizmin Latin Amerika'daki ideolojik ve politik varlığına ağır bir darbe vurmuştur. Öte yandan neoliberal politikaları reddeden ve 'Pembe Dalga (Pink Tide)' olarak bilinen sol hükümetlerin Latin Amerika'da (Arjantin, Brezilya, Bolivya, Şili vs.) iktidara gelmesi, neoliberalizmin mevcudiyetine ve sürdürebilirliğine önemli ölçüde zarar vererek neoliberalizmin sınırlarını aşan yeni ve alternatif düşünce sistemlerini öne çıkarmıştır.

Bu bağlamda yeni ve alternatif düşünce sistemleri arasında belirgin bir şekilde öne çıkan anlayışlardan biri post-neoliberalizm olmuştur. Neoliberal politikaların eksikliklerine bir tepki olarak ortaya çıkan post-neoliberalizm, neoliberal dönemde devletin kaybettiği gücü geri kazandırarak devletin ekonomideki rolünü yeniden güçlendirmeyi ve ekonomik istikrarı sağlamayı amaçlayan bir düşünce sistemi olarak belirginlik kazanmıştır. Meksika'da Zapatistaların de facto özerklik modeli, Venezuela'da kooperatif ve Barrio'ların teşkilatlanma biçimleri, Brezilya'daki topraksız köylülerin işgal kampları, Arjantin'deki işçilerin fabrika işgalleri ve Şilili öğrencilerin Toma adını verdikleri okul işgalleri neoliberal politikalardan kaynaklı hem sosyal hem ekonomik dışlanmaya karşı gelişim gösteren ve toplumsal dönüşüme büyük etkisi bulunan post-neoliberal pratikler olmuştur (Akgemci, 2015:185). Latin Amerika'daki yeni iktidarların (Venezuela'da Chávez ve halefi olan Maduro, Şili'de Ricardo Lagos, Brezilya'da Lula de Silva, Arjantin'de Nestor Kirchner ve Bolivya'da Evo Morales vb.) özelleştirme süreçlerini durdurmak, devletin varlığını zayıflatan politikaları sona erdirmek, piyasa gücünü azaltmak ve kamusal kontrolü yeniden sağlamak amacıyla attığı adımlar ise post-neoliberal pratiklerin uzantıları olmuştur.

2. VENEZUELA'NIN ENERJİ GÜVENLİĞİNE POST-NEOLİBERAL POLİTİKALARIN ETKİSİ

Latin Amerika ülkelerinde 1990'lı yıllarla birlikte yaygınlaşan mali kriz, artan işsizlik oranı ve yüksek enflasyon gibi, neoliberal politikaların ekonomik eşitsizlikleri derinleştirdiğine ve sürdürülebilir kalkınma sağlamadığına dair eleştirileri artırarak neoliberalizmin etkinliğinin sorgulanmasına ve geniş çaplı toplumsal tepkilere yol açmıştır. Bu durum Latin Amerika bölgesinde neoliberal politikaların yarattığı ekonomik ve toplumsal sorunlara karşı ülkelerde değişim arayışının güçlenmesine yol açmış ve böylece neoliberalizm karşıtı eleştirel bir söylemin ve politika anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda neoliberalizm karşıtı söylem ve politikalar, Latin Amerika bölgesinde yükselen sol dalga ve ekonomik/toplumsal adalet arayışla birleşerek yeni bir dönemin doğuşuna zemin hazırlanmıştır.

Post-neoliberalizm olarak adlandırılan bu yeni dönem, toplumlarda güçlü biçimde yer edinmiş neoliberal düşünce ve politikaların temel ilkelerini zayıflatmaya veya dönüştürmeye çalışan bir dizi yeni eleştiriye, reforma ve harekete atıfta bulunmuştur (Gane & Davies, 2021:2-3). Ancak söz konusu eleştiri, reform ve hareketler ne neoliberalizmin geçersiz hale geldiğini öne sürmüş ne neoliberal paradigmadan tam bir kopuşu nitelendirmiş ne de ona karşı kapsamlı bir çözüm önerisi sunmuştur. Yani post-neoliberalizm, neoliberalizmin tamamen karşısında durarak neoliberalizmden kopmamış veya anti-neoliberal bir perspektif oluşturmayı amaçlamamıştır. Bu durum Latin Amerika'daki yeni hükümetlerin politika anlayışlarında net bir şekilde ortaya çıkmış ve pek çok hükümet neoliberal politikaların bazı unsurlarını korumuştur. Örneğin çoğu ülkede enflasyon kontrolü, bütçe dengelemesi, ticari serbestleme ve esnek emek gibi temel neoliberal anlayışlar sürdürülürken Chávez'in de dâhil olduğu birçok hükümet, kapsamlı bir kamulaştırma yerine sınırlı kamulaştırmayı tercih etmiş ve yeniden bölüşüme girişmekten uzak durmuştur (Gürcan, 2020:279). Dolayısıyla post-neoliberalizm yeni bir yönetişim modelinden ziyade Washington Uzlaşısı'nın ötesine geçme niyetini ifade ederek ekonomik büyümenin nasıl sağlanacağı ve demokrasinin nasıl derinleştirileceği üzerinde durmuştur (Kaltwasser, 2011:228).

Yukarıda ifade edilen durumlar dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında, post-neoliberalizm aslında neoliberal politikaların tamamını reddetmeden toplumsal adalet ve refahı sağlayacak yeni anlayışları hayata geçirmeye çalışmıştır (Castaneda, 1993:317; Fortes, 2009:111). Bununla birlikte post-neoliberalizm, neoliberalizmin her yönüne zıt bir duruş sergilemekten ziyade, "20. yüzyılın sonunda gelişen aşırı piyasalaşma sürecine ve piyasa reformlarına eşlik eden elitist ve teknokratik demokrasilere karşı bir tepki" olarak ortaya çıkmıştır (Riggirozzi & Grugel, 2012:3). Ortaya çıkan anlayışın temel amacı; neoliberal çıkmaz olarak adlandırılan durumun ötesine geçebilecek olası dönüşümleri ortaya çıkarmak (Springer, 2015:9) ve neoliberal politikaların eksik, zayıf ve olumsuz yanlarından kaynaklı sorunları gidermek olmuştur. Bu amaç doğrultusunda neoliberal uygulamaların çözüm bulamadığı toplumsal ve ekonomik sıkıntıları aşmak için alternatif politikalar, reformlar ve stratejiler geliştirme çabası içine girilmiştir. Geliştirilmesi planlanan politikalar, reformlar ve stratejiler ise özetle şu maddelerden oluşmuştur:

a) Planlı ekonominin piyasa reformları ile gereğinden fazla pazar ekonomisine dönüştürülmesine karşı çıkılması;
b) Neoliberal politikaların aracı olan Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumların yıkıcı etkilerinden kurtulmak için yeni entegrasyonların oluşturulması;
c) Devletin belirli sektörlere özel yardımlarla öncelik tanıması;

d) Devletin, iç ve dış politikaların oluşturulması ve yürütülmesinde daha etkin bir konum üstlenmesi (akt. Gergün, 2016:20-21);
e) Ekonomik sorunları çözebilmek için devletin ekonomi üzerindeki etkisinin ve düzenleyicilik özelliğinin ön plana çıkarılması (Serbin vd., 2012:10);
f) Belli bir seviyeye kadar kamulaştırmanın ve kısmi korumacılığın sağlanması (akt. Gürcan, 2020:279).

Yukarıda sıralanan politikalar, reformlar ve stratejiler, post-neoliberalizm açısından büyük bir önem arz etmesine rağmen bunlar arasında en dikkat çekici olanlarından bir özellikle ekonomik alanda ulus devletin genişlemesini desteklemesi olmuştur (Kaltwasser, 2011:228). Yani 'devletin geri dönüşü' ile ilişkilendirilen (Riggirozzi & Grugel, 2012:1) ve bir kamu politikası olarak nitelendirilen post-neoliberalizm, devletin kaybettiği otoriteyi yeniden geri kazanarak ekonomik müdahale gücünü arttırmasını ve devletin ekonomik alandaki rolünün yeniden güçlendirmesini önermiştir. Devletin ekonomik alanda rolünün güçlenmesi ise birçok sektörde değişikliklere neden olmuş, özellikle Venezuela gibi petrol üzerine kurulu ekonomilerde enerji sektörüne ve enerji güvenliğine doğrudan etki etmiştir. Bundan dolayı stratejik kaynaklarının kamu denetimi altında tutulup toplum yararına kullanılması, bu yeni yaklaşımın en önemli yansımalarından biri haline gelmiştir. Zaten başta doğal kaynaklar olmak üzere bölgesel ihracata yönelik küresel talebin artmasıyla mümkün olan post-neoliberalizm (Riggirozzi & Grugel, 2012:6), şirketlerin kamulaştırılmasına ve yeni anayasalara önemli bir vurgu yapmıştır (Sekler & Brand, 2009:8). Buradan hareketle post-neoliberalizm, stratejik enerji kaynaklarının yönetiminde özelleştirme anlayışından ziyade kamu kontrolünü ön plana çıkarmıştır.

Post-neoliberalizmin kamusal kontrolü önceliklendirmesi, birçok Latin Amerika ülkesinde derin etkiler yaratmış ve bu durum, özellikle Venezuela'da enerji ve doğal kaynakların yönetiminde devletin rolünün güçlenmesine ve kamulaştırmaya yönelik önemli adımların atılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda Carlos Andrés Pérez ve Rafael Caldera döneminde uygulanan neoliberal politikalarla özelleştirilen PdVSA gibi kritik şirketler, Chávez'in iktidara gelmesiyle birlikte ters bir dönüşüm sürecine girmiştir. Söz konusu dönüşüm sürecinde PdVSA gibi enerji şirketleri, ülkenin doğal kaynakları üzerindeki kontrolü yeniden devlete kazandırmak amacıyla kamulaştırılmıştır. Ayrıca çıkarılan Bolivarcı Anayasa (1999) ve 2001 yılında yayımlanan 49 kanun hükmünde kararname ile de ülkenin kaynakları üzerindeki ulusal egemenlik yeniden tesis edilmiştir (Buxton, 2019:1378). Ancak burada şu önemli noktayı da vurgulamak gerekir ki, Chávez her ne kadar kamulaştırma anlayışı çerçevesinde enerji sektörünü devlet kontrolüne alıp bu durumu yasalarla korusa da özel sermayenin gücünü göz ardı etmemiş ve tamamen ülkeden çıkarma taraftarı olmamıştır. Yani Chávez, özellikle neoliberal yapılanmanın çok ileri gittiğini düşündüğü petrol ve madencilik gibi stratejik sektörlerde, devlet ve piyasa arasındaki 'dengeyi' yeniden sağlamak için devlet faaliyetlerini öncelikleyen karma bir ekonomik model vurgusu yapmıştır (Pantoulas & Spanakos, 2017:42).

Chávez'in vurguladığı karma ekonomik model, bir yandan devletçiliği ön plana çıkarırken diğer yandan da özel sermaye ile iş birliğini ve ikili ilişkileri geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu anlayış, özellikle enerji sektöründe net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Chávez, devletin stratejik kaynaklar üzerindeki kontrolünü artırırken aynı zamanda özel sermayenin bu süreçteki öneminin de farkında olduğu için yabancı yatırımları destekleme ve koruma anlaşmasını kabul etmiştir (Gott, 2007:183). Böylelikle ülkede faaliyet gösteren Amerika Birleşik Devletleri (ABD) menşeili şirketler, Venezuela'daki varlığını korumuştur (Ellner, 2006:99). Chávez bu durumu "Bizim projemiz devletçi değil. Aşırı

neoliberalizm de değil. Hayır, bir ara nokta arıyoruz, gerektiği kadar devlet ve mümkün olduğu kadar çok pazar arıyoruz" şeklinde ifade etmiştir (akt. Pantoulas & Spanakos, 2017:42). Chávez'in bahsi geçen söylemi, post-neoliberalizmin devletin ekonomiye müdahale etmesi gerektiğini savunmasına rağmen piyasa dinamiklerine de açık kalmayı hedefleyen ve sınırlı kamulaştırmayı öneren anlayışıyla örtüşmüştür.

Chávez'den sonra yönetime gelen Nicolas Maduro da onun ardılı olarak post-neoliberalizmin temel ilkeleri doğrultusunda devletin ekonomik ve sosyal politikalarda etkin rol üstlendiği bir yönetim anlayışını kararlılıkla devam ettirmiştir. Maduro'nun ekonomik alandaki devlet kontrolünü kararlılıkla sürdürmesi ise enerji sektörünü doğrudan şekillendirmiştir. Çünkü Venezuela'nın ihracatının %99'unu ve Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın (GSYH) ise %25'ini petrol oluşturmaktadır (Depersio, 2022). Söz konusu verilerde göstermektedir ki petrolün ülkenin ekonomik geleceğinde belirleyici bir rol oynaması nedeniyle Venezuela'daki enerji kaynaklarının kontrolü, Chávez döneminde olduğu gibi Maduro döneminde de stratejik bir öncelik alanı olarak yerini korumuştur. Dolayısıyla Maduro, enerji sektöründe devletin güçlü rolünü sürdürmüş ve PdVSA gibi önemli enerji şirketlerini doğrudan devlet kontrolüne alarak kamu yararını gözeten bir strateji geliştirmek istemiştir. Ancak enerji sektörü devlet kontrolüne alınmış olmasına rağmen özel sermaye de tamamen göz ardı edilmemiş; aksine ülkenin ekonomik durumunu iyileştirmek ve enerji sektöründe bulunan sorunları çözmek için teşvik edilmesi gerekmiştir.

3. MADURO'NUN ENERJİ GÜVENLİĞİ POLİTİKALARI

Hugo Chávez'in 1998'de seçimleri kazanıp Venezuela'da iktidara gelmesiyle birlikte ülkenin birçok alanında köklü yapısal reformlar devreye sokularak yeni bir dönüşüm süreci başlatılmıştır. Bu yeni dönüşüm sürecinin en dikkat çeken ve stratejik öneme sahip alanlarından biri, hiç şüphesiz ülkenin enerji (petrol) sektörü olmuştur. Bu bağlamda Chávez, neoliberal politikalar çerçevesinde özelleştirilen enerji sektörünü kamulaştırarak devlet kontrolüne almış, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) nezdinde etkinliğini artırmaya yönelik stratejiler geliştirmiş, alternatif enerji kaynaklarına yönelmiş ve enerji ihraç edilen ülkeleri çeşitlendirme amacı gütmüştür. Chávez'in 2013 yılında ölümünün ardından iktidara gelen Maduro da Chávez'in benimsediği yönetim anlayışını sürdürerek neoliberal politikalara karşı güçlü bir duruş sergilemiş ve benzer enerji politikalarını hayata geçirme hedefiyle hareket etmiştir. Bu durumu da yaptığı bir açıklamada, Chávez'in Bolivarcı anlayışını devam ettireceğini belirterek ifade etmiştir (Noticias24, 2014). Dolayısıyla Maduro, Chávez gibi enerji sektörünü devlet kontrolü altında tutmayı, dış müdahalelere karşı direnç oluşturmayı ve ülkenin talep güvenliğini sürdürülebilir hale getirmeyi hedeflemiştir.

Maduro, yukarıda bahsi geçen hedefleri yerine getirerek Venezuela'nın ekonomik istikrarını korumak, küresel enerji piyasalarında etkili olmak ve ülkenin uluslararası gücünü artırıp stratejik konumunu güçlendirmek istemiştir. Ancak Maduro'nun sözü geçen hedeflere ulaşma çabası çeşitli ekonomik ve siyasi gelişmelerden dolayı son derece karmaşık ve zorlu bir hal almıştır. Bu durumu zorlaştıran ve karmaşık bir yapı içine sokan çeşitli ekonomik ve siyasi gelişmeler, kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir:

a) Petrol endüstrisindeki yatırım eksikliği, enflasyonun enerji şirketlerine yüksek maliyet getirmesi, yasal engellerin enerji şirketlerinin faaliyetlerini zorlaştırması ve Venezuela petrolünün işlenmesinin pahalı olması yüzünden petrol üretiminin düşmesi (Egan, 2016);

b) Maduro'nun Chávez'in sahip olduğu siyasi ve ideolojik otoriteye sahip olmaması (Buxton, 2019:1383);
c) Petrol satış oranlarının düşmesi sonucunda Maduro'nun ekonomik gücünün sınırlanması (Monaldi, 2015:13);
d) ABD'nin, Venezuela'daki siyasi karışıklıkları gerekçe göstererek ülkeye karşı çatışmacı bir tutum sergileyip Orta Doğu'da İran'a karşı yürüttüğü politikaların bir benzerini Venezuela'ya karşı uygulaması;
e) Venezuela'da ortaya çıkan güçlü muhalefetten dolayı gücün merkezden yönetildiği ve devletçi bir ideolojinin hâkim olduğu siyaset anlayışının tam olarak işlevsellik kazanmasının engellenmesi.

Yukarıda belirtilen ekonomik ve siyasi zorluklara rağmen, Maduro geri adım atmamış ve geliştirmek istediği enerji politikalarıyla da bunu açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla Maduro her türlü zorluğa karşın; Chávez'in politika anlayışını sürdürmek, dış baskılara karşı direnç oluşturmak, ulusal enerji politikalarına işlevsellik kazandırmak, ülkenin enerji bağımsızlığını korumak ve talep güvenliğini sağlamak için çeşitli enerji politikaları uygulamıştır. Bu bağlamda Maduro tarafından uygulanan enerji güvenliği politikalarından biri, enerji sektörü üzerindeki devlet mekanizmasının etkinliğini korumak istemesi olmuştur. Bu amacına ulaşabilmek için Maduro, meclisten geniş yetki alarak devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü önemli ölçüde artırmış ve devletleştirmeyi öncelikli bir hedef haline getirmiştir (Daban, 2018:118). Böylelikle ülkenin enerji kaynaklarının yönetimi ve kontrolü devletin idaresinde olmuş ve Chávez döneminden itibaren geçerli olan enerji sektörü üzerindeki kamu hâkimiyeti, Maduro döneminde de devam etmiştir. Ancak enerji sektörü üzerindeki kamu hâkimiyetinin devam etmesi bazı olumsuzluklara yol açmıştır. Örneğin enerji kaynaklarına yönelik yapılan yatırımlar yetersiz kalmış, enerji altyapısının gelişimi yavaşlamış ve enerji verimlilik oranında düşüş meydana gelmiştir.

Yukarıda bahsedilen olumsuz gelişmelerin yanı sıra Maduro döneminde yaşanan siyasi gelişmelerin etkisiyle ABD'nin Venezuela'ya karşı olan tutumunun sertleşmesi, Venezuela'nın enerji sektörünü dolayısıyla ekonomisini derin bir çıkmazın içine sokmuştur. Böylelikle iki ülke arasındaki ilişkiler, giderek daha olumsuz bir seyir izlemeye başlamıştır. Öyle ki Maduro, ABD'yi ülkenin petrol kaynaklarını çalan ve Venezuela'yı küresel sistemin dışına itmeye çalışan bir aktör olarak görmüştür (Bakke, 2014:5). ABD ise Venezuela'ya yönelik ağır yaptırımlar uygulamış ve bu yaptırımlar, Venezuela'nın enerji sektörünü derinden sarsarak ciddi yapısal sorunlara yol açmıştır. Uygulanan yaptırımlar, birçok araştırmacı tarafından "Hükümetin üzerindeki baskı aracı" olarak tanımlanmıştır (Krauss, 2017). Yaptırımlar ve bu yaptırımların tetiklediği yapısal sorunların, Venezuela'nın enerji güvenliği üzerindeki olumsuz etkileri şu şekilde özetlenebilir:

a) Termal jeneratörler için gerekli dizel yakıta olan erişim zorlaşmış ve General Electric gibi firmalara ödeme yapılmasının önü kapatıldığı için hidroelektrik enerjisine olan bağımlılık artmış (Weisbrot & Sachs, 2020:59);
b) Venezuela'nın, petrol ihracatını gerçekleştirememesi nedeniyle depolama alanlarının dolması ve yetersiz depo kapasitesi nedeniyle bazı petrol kuyuları, kapatılmayla karşı karşıya bırakılmış (Yaşar, 2021:548-549);
c) PdVSA'nın yeterli düzeyde nakit akışına sahip olamamasından dolayı petrol endüstrisinin bakım, onarım, operasyon ve üretim seviyeleri korunamamış ve enerjiye yönelik yatırım desteği düşürülmek zorunda kalınmış (Ermağan & Gök, 2020:581);
d) Maduro rejiminin ABD finansal sistemine erişimi kesilmiş ve PdVSA'nın en çok faaliyet gösterdiği ABD'ye ihracat yapması engellenmiş (Roy, 2022);

e) Özel sermayenin ülkeye girişinin zorlaşmasının yanı sıra ham petrol arzında yaşanan sıkıntılar ve rafineri işletmelerine sermaye akışının durdurulması gibi etkenler nedeniyle ABD'deki CITGO, Chevron ve Valero rafinerilerinin benzin, dizel ve jet yakıtı üretiminde düşüşler meydana gelmiş ve kaynak üretimi sorunları ortaya çıkmış;
f) PdVSA'nın uluslararası firmalar ile kurduğu ortaklıklarda anlaşmazlıklar meydana gelmiştir.

Yaptırımların doğurduğu sonuçlardan da açıkça görüldüğü üzere, Venezuela'nın enerji sektörü kayda değer bir darbe alarak derin bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Ortaya çıkan enerji sektöründeki krizi çözmek isteyen Maduro, bu hedef doğrultusunda çeşitli adımlar atmıştır. Bu kapsamda Maduro; petrol üretimini artırmak, enerji satılan ülkeleri çeşitlendirmek, yeni enerji sahaları keşfetmek, enerji sektörüne yatırım çekmek ve enerji altyapısını geliştirmek için farklı devletlerle ittifak arayışına girmiştir. Bu amaç doğrultusunda atılan adımlar, Maduro'nun enerji güvenliğini temin etmek amacıyla uygulamış olduğu bir başka enerji politikası olarak öne çıkmıştır. Öne çıkan politikada Maduro'nun Chávez kadar geniş bir ittifak ağına sahip olmaması, ittifak kurabilecek ülke sayısının oldukça kısıtlı olmasına yol açmış ve bu durum politikanın olumsuz yönlerinden biri olarak kendini göstermiştir. Maduro'nun ittifak kurabileceği ülke sayısının az olmasının başlıca nedenleri olarak şunlar ön plana çıkmıştır: Brezilya ile olan ilişkilerinin çeşitli sorunlardan dolayı gerilemesi (Romero & Mijares, 2016:188); İran'ın ABD karşıtlığı üzerinden şekillendirdiği Latin Amerika açılımına eskisi kadar önem vermemesi (Durukan, 2021:59); Latin Amerika'daki hükümetlerin ABD ile yakın ilişkiler kurmaya başlaması; Orta Doğu'da Suriye, Irak ve Libya ile olan ilişkilerin zayıflaması.

Maduro, Chávez döneminde kurulan ikili ilişkileri sürdüremese de Çin ve Rusya ile kurulan ikili ilişkileri geliştirmiştir (Romero & Mijares, 2016:188-189). Venezuela Dışişleri Bakanı Jorge Arreaza Montserrat bu durumu "Uluslararası finans sisteminin bu dönemde Venezuela'ya engeller çıkarabileceğini ve bu durumda yeni mekanizmalar bulmak için Türkiye, Rusya ve Çin ile çalışacakları" şeklinde ifade etmiştir (NTV, 2018). Sözü geçen ülkeler arasında en dikkat çeken aktör hiç şüphesiz Rusya olmuş ve Venezuela'nın enerji güvenliğini sağlama çabasına önemli bir destek sunmuştur. Öyle ki Rusya'nın Venezuela'ya sağladığı destek, ülkenin anaakım medyası tarafından Maduro'ya hayat öpücüğü olarak nitelendirilmiştir. Sonuç olarak Maduro, Rusya ile karşılıklı stratejik ilişkiler kurarak enerji alanında birçok iş birliği anlaşması imzalamıştır. Maduro ile Rusya arasında oluşturulan iş birliği anlaşmaları ise kısaca aşağıdaki gibi sıralanabilir:

a) Rusya ve Venezuela arasında 2015 yılında petrol ve doğalgaz sektöründe kullanılmak üzere 14 milyar dolarlık bir anlaşma imzalandı (Enerji Gazetesi, 2015);
b) Rosneft 2016 yılında Venezuela'nın devlet petrol şirketi PdVSA'ya ait ABD'deki iştiraklerinden CITGO'nun %49,9 hissesini satın aldı (Anadolu Ajansı, 2019);
c) Rosneft, Venezuela'dan alacağı petrol için 6 milyar dolarlık bir ön ödeme gerçekleştirdi (Yüksel & Sağlam, 2019);
d) PdVSA, Lizbon'daki ofisini Moskova'ya taşıyarak iki ülke arasındaki iş birliğini güçlendirmeyi amaçladı (Yaşar, 2021:549);
e) Rusya'nın Sovcomflot adlı şirketi, Venezuela petrolünün taşınmasını üstlendi (Khashimov, 2020:126);
f) Venezuela Petrol Bakanlığı, Rusya ile içinde petrol kuyusu açılım hizmetinin de yer aldığı 11 anlaşma imzalandığını açıkladı (Reuters, 2022);

g) Rusya ve Venezuela, petrol ve gaz üretiminde iş birliğini güçlendirme ve "nükleer enerjinin barışçıl kullanımı" konusunda ortak projeleri artırma kararı aldı (The Moscow Times, 2024);
h) 16. BRICS Zirvesi'nde de Maduro ve Putin enerji konusunda iş birliğini yapmayı değerlendirdi (CNN TÜRK, 2024).

ABD'nin uyguladığı yaptırımlardan dolayı uluslararası firmalar Venezuela'dan ayrılırken Rus firmaları ülkeden ayrılmamış ve enerji alanındaki altyapı ihtiyaçları için teknik ve finansal destek sunmaya devam etmiştir. Rusya dışında Maduro'nun enerji güvenliğini sağlama çabaları doğrultusunda ikili ilişkilerini geliştirdiği bir diğer ülke Çin olmuştur. Çünkü Çin, enerji ihraç noktalarını çeşitlendirme ve ekonomik güvenliği sağlama konusunda göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir enerji pazarı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Latin Amerika'da ekonomik ve politik açıdan giderek daha etkin hale gelen Çin, ABD'nin uyguladığı yaptırımlara karşı dengeleyici bir güç işlevi üstlenmiştir. Bu bağlamda Çin ve Venezuela arasında enerji alanında iş birliğini güçlendiren birçok anlaşma imzalanmış, enerji altyapısının gelişmesine yönelik projeler başlatılmış ve Çin'in ulusal enerji şirketleri, Venezuela enerji sektöründe rol almaya başlamışlardır. Bu iş birliği hem Çin'in enerji ihtiyaçlarının karşılanmasına hem de Venezuela'nın ekonomik kalkınmasına ve enerji sektörünün gelişmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Ancak bu süreçte Çin, Venezuela'ya sağladığı kredilerden dolayı ülkenin en büyük alacaklısı konumuna gelmiştir (Hayley, 2023). Kredilerin nasıl geri ödeneceği ise iki ülke arasındaki önemli sorunlardan biri olarak güncelliğini korumaktadır.

Venezuela, enerji ihracat pazarlarını çeşitlendirme ve yatırım çekme amacıyla Rusya ve Çin dışında Türkiye ile de ortaklıklar kurarak enerji ticaretinde daha güçlü bir pozisyon elde etmeyi ve ekonomik bağlarını geliştirmeyi hedeflemiştir. İki ülkenin farklı ideolojilere sahip olması, tarihsel bağın olmaması ve coğrafi olarak ülkelerin birbirlerine uzak mesafede bulunması gibi olumsuzluklara rağmen, Venezuela ve Türkiye arasındaki ilişkileri geliştiren en büyük etken, Maduro ile Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın kurduğu güçlü kişisel bağdır. İki lider arasındaki bu özel ilişki, ülkelerin diplomatik ve ekonomik iş birliğini derinleştirmesine olanak tanıyarak enerji ve ticaret gibi çeşitli alanlarda önemli anlaşmaların yapılmasına zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda Maduro'nun 9-13 Ekim 2016 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen 23. Dünya Enerji Kongresi için Türkiye'ye gelmesiyle birlikte ilişkiler belirgin bir hız kazanmıştır (Karana, 2023:217). Maduro 2022 yılında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyarette tarım, enerji, teknoloji ve turizm gibi alanlarda iş birliği potansiyeline vurgu yapıp iki ülke arasındaki ticaretin artması için gerekli altyapı ve yasal zemini sağlamaya yönelik adımları atacağını söyleyerek Türkiye'den Venezuela'ya yapılabilecek yatırımları kolaylaştırmayı amaçladıklarını ifade etmiştir (Karana, 2023:227). Bu gelişmeler bahsi geçen ülkeler arasında ortak çıkarlar doğrultusunda sürdürülen diyaloğu güçlendirmiştir. İki ülke arasındaki diyaloğun güçlenmesinin bir sonucu olarak Türkiye'nin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Alparslan Bayraktar, Venezuela ile petrol, doğalgaz ve madencilik gibi alanlarda ilişkileri güçlendirmek için Karakas'ı ziyaret etmiştir. Bayraktar'ın ziyareti sonucunda Venezuela ve Türkiye petrol, doğalgaz ve madencilik alanlarında iş birliği anlaşması imzalamıştır (Pekgöz, 2024). Bunun yanı sıra Türkiye ile Venezuela petrokimya, gaz ve altın sektörlerinde ortak projelerin geliştirilmesi amacıyla üç yeni anlaşma daha imzalamıştır (IRNA, 2024). Enerji sektörüne yönelik anlaşmaların yanı sıra altın konusunda yapılan anlaşma da Venezuela'nın altınlarının Türkiye'de işlenmesine olanak tanımış ve bu durum, ülkenin ABD yaptırımları altındaki ekonomisine destek sağlamıştır.

Maduro, enerji ihracat pazarlarını genişletme amacıyla İspanya, İran, Küba ve Hindistan gibi ülkelerle iş birliğini güçlendirmiş; bu doğrultuda enerji alanında ikili ilişkileri derinleştirme yolunda adımlar atmaya çalışmıştır. Ancak bu ülkelerle kurulan ilişkiler, başta ABD'nin uyguladığı baskı olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı Rusya ve Çin ile olan iş birliği kadar Venezuela'nın enerji güvenliğine katkı sağlayamamıştır. Bu durumu daha iyi ifade edebilmek için örnek vermek gerekirse Hindistan, ABD'nin yaptırım ve baskıları nedeniyle Venezuela'dan ham petrol alımını ve benzin ihracatını azaltmış; benzer şekilde Küba'ya uygulanan ağır yaptırımlar, Venezuela petrolünün Küba'ya ihracatını da zorlaştırmıştır (Yaşar, 2021:549). Özellikle Hindistan'ın baskılardan dolayı kendini geri çekmesi ise Venezuela enerjisi açısından önemli bir kırılma noktası olmuştur. Çünkü yaptırımlardan önce Hindistan'a ait Reliance adlı enerji şirketi, Venezuela ham petrolünün en büyük ikinci bireysel alıcısı olmuştur (Verma, 2024). Dolayısıyla Maduro'nun enerji pazarlarını çeşitlendirme girişimi, oldukça sınırlı bir pazar ağı içinde sıkışıp kalmıştır. Maduro ise bu sıkışan pazar ağını genişletmek ve ABD'nin baskısından dolayı Venezuela ile iş birliği yapamayan ülkelerle ve şirketlerle ilişkilerini geliştirmek için 'Petro' adında ulusal bir kripto para geliştirmiştir. Geliştirilen kripto para, Maduro'nun enerji güvenliğini sağlamak için uyguladığı başka bir politik yaklaşımın somut bir örneği olmuştur. Burada Maduro'nun kripto paraya yönelmesinin en önemli nedeni bu varlıkların herhangi bir aracı kuruma veya merkezi otoriteye bağlı olmaması dolayısıyla takibinin yapılmasının zor olmasıdır. Maduro, Petro'nun Venezuela'ya ne gibi avantajlar sağlayacağını şu söylemleriyle ifade etmiştir:

a) "Venezuela'nın parasal egemenlik konularında ilerlemesine, finansal işlemler yapmasına ve finansal ablukayı aşmasına izin verecektir" (TeleSUR, 2017);
b) "Petro bağımsızlığımızı ve ekonomik özerkliğimizi güçlendirecek. Ayrıca petrolümüze el koyarak Venezuelalı ailelere acı çektirmeye çalışan yabancı güçlerin açgözlülüğü ile mücadele etmemizi sağlayacak" (Sputnık, 2021).

Maduro'nun söylemlerinden de anlaşıldığı üzere, Venezuela bu politika aracılığıyla finansal özgürlük, hammadde transferi ve farklı ülkelerle iş birliği yaparak enerjisini ihraç etme konusunda ABD baskısını aşarak ekonomisini güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Petro'nun 27 binden fazla uluslararası şirket ve 10 bine yakın işletmenin kullanımına sunulacağı belirtilmiş (Bloomberg HT, 2019) ve ulusal kripto paranın, tüm mali tablolarda Venezuela'nın resmi parasıyla birlikte gösterilmesi zorunlu kılınmıştır (Yılmazer, 2021:38). Bu şekilde Venezuela'nın mali sistemine entegre olan Petro, değişim aracı olarak mal/hizmet alım satımında ve tasarruf/yatırım aracı olarak dünya genelinde yapılan serbest ticari faaliyetlerde kullanılabilecektir (Karaçalı, 2019:40). 30 milyon varil petrol ile desteklenen (Bloomberg HT, 2019) Petro'nun fiyatı 1 varil petrole eşit sayılmıştır (Nebil, 2018:101). Kripto paranın 1 varil petrole eşitlenmesinin en önemli nedeniyse ABD'nin uyguladığı yaptırımlar nedeniyle satılamayan Venezuela petrolünün ihraç edilebilmesini sağlamaktır (Yılmazer, 2021:38). Maduro bu konuyla ilgili olarak "Petro karşılığında Venezuela petrolü satacağız. Zaten Venezuela'nın demir ve çelik madenlerini Petro karşılığında satıyoruz. Petrol, çelik, demir ve alüminyum satışı için de çoktan sözleşme imzaladık. Bunlara ek olarak altınlarımızın bir kısmını da Petro karşılığında satacağız" şeklindeki açıklaması bahsi geçen durumu daha iyi özetlemektedir (Topbas, 2020).

Petro'nun piyasaya çıkarılması, enerji sektöründe kamunun etkinliğinin artırılması ve enerji satılan ülkelerin çeşitlendirilmesi gibi enerji güvenliği politikaları geliştirilmesine rağmen, bu politikaların etkisi ABD'nin yaptırımları nedeniyle sınırlı kalmış ve Venezuela'nın enerji sektöründe beklenen gelişmeyi sağlayamamıştır. Bu durumun bir

yansıması olarak ülkenin petrol üretim kapasitesi, ihracat rakamları ve geliri ciddi bir şekilde düşerek Venezuela'nın ekonomik ve sosyal istikrarını oldukça olumsuz etkilemiştir. Söz konusu gelişmelerden dolayı Maduro, ülkesinin ekonomik yapısındaki yapısal sorunları gidermek ve enerji güvenliğini sağlamak amacıyla ABD ile karşılıklı diplomatik bir uzlaşıya varmak istemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Venezuela'nın dış politikası, uluslararası arenada güç ve etkinlik arayışından çok, küresel dinamiklere uyum sağlayarak şekillenmeye başlamıştır (Mijares, 2015:79). Bu durumun bir sonucu olarak ABD, Venezuela hükümeti ile muhalefetin 2024 seçimlerinin gerçekleştirilmesi konusunda anlaşmaya varmasının ardından, ülkeye yönelik petrol ve doğalgaz yaptırımlarını hafifletme kararı almıştır (Al Ain Türkçe, 2023). Bu bağlamda ABD, Venezuela'nın petrol ve gaz ürünleri ihraç etmesine ve Chevron'un (ABD'ye ait) ülkedeki sınırlı faaliyetlerini sürdürmesine izin vermiştir (Cheatham & Roy, 2024).

Özetle yaptırımların hafiflemesiyle birlikte Venezuela'nın enerji endüstrisinde olumlu gelişmeler yaşanmasına rağmen daha sonra ABD, Maduro hükümetinin anlaşma hükümlerinin ihlal ettiğini öne sürerek yaptırımları yeniden uygulamaya koymuştur. Yeniden uygulamaya koyulan yaptırımlar sonucunda Venezuela'nın enerji üretiminde bir durgunluk meydana gelmiştir. Böylece Venezuela, giderek daha fazla Rusya ve İran gibi müttefiklere yönelirken Çin, Venezuela'nın ham petrolünün başlıca alıcısı haline gelmiştir (Vaz, 2024). Bu sürece rağmen iki ülke arasındaki diyalog tamamen kopmamıştır. Öyle ki Maduro, "Diyalog istiyorum, anlayış istiyorum. Yaptırımların kaldırılması gerekiyor, Venezuela'nın mutlak egemenliğine ve bağımsızlığına saygı duyulmasını istiyorum" diyerek ABD ile diyalog sürecini yeniden başlatmıştır (Cumhuriyet, 2024). İkili diyalog süreci devam etmesine karşın, Venezuela için henüz somut ve olumlu bir sonuç ortaya çıkmamış ve taraflar arasındaki anlaşmazlıklar, Venezuela'nın enerji güvenliğini büyük oranda olumsuz etkilemeye devam etmiştir.

SONUÇ

Venezuela 1970'lerden itibaren ekonomik bağımlılığını azaltmak, yapısal sorunları gidermek ve sosyo-ekonomik yapısını güçlendirmek amacıyla devletçi bir ideoloji çerçevesinde fiyat kontrolleri, ithal ikameci politikalar ve enerji sektöründe kamulaştırma gibi stratejiler izlemiştir. Ancak bu stratejiler, beklenilen ekonomik gelişimi sağlamamış; aksine enerji sektörü ve mali yapıda istikrarsızlığı artırmıştır. Ekonomik kötüleşmeyle birlikte Venezuela'nın ideolojisinde bir kırılma yaşanmış, devletçi yaklaşımın yerine neoliberal politikalar öne çıkmaya başlamıştır. Neoliberalizmin önerdiği kamu mallarının özelleştirilmesi, piyasa mekanizmasının serbestleştirilmesi ve yabancı yatırımı teşvik eden düzenlemeler, Venezuela'da benimsenmiştir. Ancak bu adımlar, Venezuela ekonomisinin enerji sektörü özelinde dışa bağımlılığını artırarak ekonomiyi kırılganlaştırmıştır. Bu süreç, halk arasında ciddi huzursuzluk yaratmış ve Caracazo olarak bilinen kitlesel eylemlere yol açmıştır. Bu durum, Venezuela'da neoliberal politikalara karşı güçlü bir tepkiye dönüşmüş ve neoliberal politikaların etkisini kaybetmesine neden olmuştur.

Benzer gelişmeler Latin Amerika'nın geri kalanında da yaşanmış, neoliberal politikaların çözüm üretmediği toplumsal eşitsizlik, fakirlik ve ekonomik istikrarsızlık, neoliberalizm karşıtı hareketlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu hareketlerin en önemlilerinden biri olan post-neoliberalizm, devletin iç ve dış politikada daha aktif bir rol üstlenmesini ve belirli sektörlerde kamulaştırmayı önermiştir. Neoliberalizmin de çözüm üretmediği sorunlara çözüm sunmaya odaklanan

post-neoliberalizm, devletin rolünü genişleterek karma bir model geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Latin Amerika'da, neoliberalizmin sınırlandırdığı devlet rolü, post-neoliberalizmin etkisiyle yeniden güçlenmeye başlamıştır.

Devletin rolünün güçlenmesi ve genişlemeye başlaması ise Venezuela'da en çok ülke ekonomisinin temel itici gücü olan enerji sektörünü etkilemiştir. Öyle ki post-neoliberalizmin temel varsayımlarından olan kamulaştırma ve stratejik enerji kaynaklarının devlet kontrolünde olması anlayışı, Venezuela'da anlamlı bir işlevsellik kazanmış ve enerji politikalarının yeniden şekillenmesine olanak tanımıştır. Bu süreç Chávez'in Venezuela'da iktidara gelmesiyle birlikte somut bir hal kazanarak post-neoliberal politikaların uygulanması için önemli bir zemin oluşturmuştur. Bu bağlamda Chávez, enerji kaynaklarının kontrolü konusunda devlet otoritesini yeniden tesis ederken aynı zamanda özel sermayeye de tümüyle kapıları kapatmayarak enerjide devlet ve özel sektör arasında karma bir sistem oluşturmaya çalışmıştır. Chávez'in halefi olarak iktidara gelen Maduro, enerji politikalarında Chávez'in izinden giderek benzer stratejileri uygulamıştır. Ancak Maduro her ne kadar Chávez tarzı enerji politikaları geliştirme çabasında olsa da bu politikaların hayata geçirilmesi veya başarılı olabilmesi oldukça zorlaşmıştır. Bu durumun en büyük neden ise ABD'nin Venezuela'daki siyasi gelişmeleri bahane ederek İran'a karşı uyguladığı yaptırımların bir benzerini Venezuela'ya karşı uygulamasıdır. Maduro'nun, Chávez'in sahip olduğu karizmaya sahip olamaması, petrol üretiminin düşmesi ve kıta içi ve dışındaki ülkelerle ilişkilerin zayıflaması da bu durumu etkileyen unsurlar arasında yer alsa da en büyük etken yaptırımlar olmuştur. Çünkü söz konusu yaptırımlar, ülkenin ana gelir kaynağı olan enerji sektörünü sekteye uğratıp ekonomik yapısını derinden sarsarak kalkınma potansiyelini büyük ölçüde engellemiştir.

Maduro yaptırımlara rağmen ulusal enerji politikalarını uygulamaktan geri durmamış; enerji kaynaklarının devlet kontrolünde tutulması, üretim altyapısının güçlendirilmesi, enerji satılan ülkelerin çeşitlendirilmesi ve enerji ticaretini kolaylaştırıcı ulusal kripto paranın piyasaya sürülmesi gibi çeşitli adımlar atmıştır. Bu adımlara rağmen sürdürülebilir bir enerji güvenliği politikası oluşturulamamış, enerji alanındaki kırılganlıklar devam etmiş, ülkenin enerji kaynaklarının verimli kullanımı sağlanamamış ve dışa bağımlılık artmıştır. Dolayısıyla enerji güvenliği tam anlamıyla temin edilememiş veya enerji sektöründeki sorunlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Çünkü enerji kaynaklarının devlet kontrolü altında tutulması, enerji kaynaklarına yapılan yatırımın yetersiz kalmasına neden olmuş bu da enerji altyapısının gelişimini yavaşlamıştır. Enerji satılan ülkelerin çeşitlendirilmesi konusunda ise başat aktörler Rusya ve Çin olmuş; söz konusu ülkeler dışında sürdürülebilir, stratejik ve güçlü ticari bağ kurulan etkili müttefik ilişkileri inşa edilememiştir. Örneğin her ne kadar Maduro ve Erdoğan'ın yakın ilişkisi sayesinde Venezuela ve Türkiye arasında enerji alanında bazı anlaşmalar yapılmışsa da bu anlaşmalar, Rusya ve Çin ile gerçekleştirilen anlaşmalar kadar sonuç odaklı olmamıştır. Öte yandan Hindistan ve bölge ülkeleriyle gelişen ilişkiler ise ABD'nin baskıları ve yaptırım tehditleri nedeniyle yeterli gelişim alanı bulamamıştır. Söz konusu sınırlı müttefik ağının doğal bir sonucu olarak da Venezuela enerji güvenliği konusunda Rusya ve Çin'e bağımlı hale gelmiştir. Yine de bahsi geçen ülkelerle kurulan ilişkiler, Maduro'nun enerji sektörünü ayakta tutması için önemli bir destek olmuştur. Çin ve Rusya'ya olan ekonomik ve teknik bağımlılık, Venezuela'nın enerji güvenliğini sağlama sürecinde kendi içsel kapasitesini geliştirme ihtiyacını öne çıkarmaktadır. Bu nedenle, Venezuela'nın uzun vadeli enerji güvenliği için içsel reformlara, yolsuzlukla mücadeleye ve PdVSA'nın yönetimsel etkinliğini artırmaya yönelik daha güçlü önlemler alması gerekmektedir.

Bu bağlamda genel olarak bir değerlendirme yapıldığında Maduro'nun ortaya koyduğu enerji politikaları istenilen başarıyı sağlayamamıştır. Çünkü bahse konu enerji güvenliği politikaları ülkenin enerji altyapısındaki sorunların çözülmesi, yetersiz yatırım eksikliğinin giderilmesi ve enerji satılan ülkelerin çeşitlendirilmesi konusunda yeterince başarı sağlayamamıştır. Enerji politikalarında istenilen başarının sağlanamaması ise Maduro'yu enerji endüstrisindeki sorunları çözmek ve yaptırımları kaldırmak için ABD ile diyalog kurma sürecine yönelterek diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesini hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda belirli görüşmeler gerçekleştirilip yatırımların kaldırılması konusunda olumlu gelişmeler sağlansa da günümüzde kesin bir sonuç alınamamıştır. Bu nedenle ABD'nin uyguladığı yaptırımlar, Venezuela'nın enerji sektöründeki en büyük sorunlardan biri olma niteliğini günümüzde de sürdürmeye devam etmektedir.

ETİK BEYAN VE AÇIKLAMALAR

Etik Kurul Onay Bilgileri Beyanı

Çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen bir çalışmadır.

Yazar Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar tüm çalışmaları birlikte yürütmüştür.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmada potansiyel bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Akgemci, E. (2015). Neoliberalizmin Laboratuvarında Direniş: Şili Kışı'nın Penguenleri. *Mülkiye Dergisi, 39*(2), 179-216.

Al Ain Türkçe. (2023, 19 Ekim). *Venezuela'da Seçim Anlaşması, ABD Yaptırımlarını Hafifletiyor*. Erişim adresi: https://tr.al-ain.com/article/abd-venezuela-yaptirim-esnetimi-petrol-altin-sektor, Erişim tarihi: 25.10.2024.

Alkan, S. (2019). *Venezuela Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Hollanda Hastalığı Bağlamında İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniveristesi, İstanbul.

Anadolu Ajansı. (2019, 30 Ocak). *ABD Yaptırımları Venezuela Ekonomisini Felç Edebilir*. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-yaptirimlari-venezuela-ekonomisini-felc-edebilir/1379288, Erişim tarihi: 18.09.2024.

Assies, W. (2004). Bolivia: A Gasified Democracy. *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, (76), 25-43.

Azzellini, D. (2010). Constituent Power in Motion: Ten Years of Transformation in Venezuela. *Socialism and Democracy, 24*(2), 8-31.

Bakke, E. (2014). US-Venezuela Relations. *Addison Public Library*, 1-19.

Bloomberg HT. (2019, 21 Kasım). *Venezuela "Petro"yu 30 Milyon Varil Petrolle Desteleyecek.* Erişim adresi: https://www.bloomberght.com/venezuela-petroyu-30-milyon-varil-petrolle-desteleyecek-2238557, Erişim tarihi: 17.10.2024

Buxton, J. (2019). Continuity and Change in Venezuela's Bolivarian Revolution. *Third World Quarterly, 41*(8), 1371-1387.

Castaneda, J. G. (1993). *Utopia Unarmed: The Latin American Left After the Cold War*. New York: Knopf.

Cheatham, A. & Roy, D. (2024, 31 Temmuz). *Venezuela: The Rise and Fall of a Petrostate.* Erişim adresi: https://www.cfr.org/backgrounder/venezuela-crisis#chapter-title-0-5, Erişim tarihi: 05.10.2024.

CNN TÜRK. (2024, 27 Ekim). *Maduro: Putin ile Enerji ve Askeri İş Birliğini Görüştük.* Erişim adresi: https://www.cnnturk.com/dunya/maduro-putin-ile-enerji-ve-askeri-is-birligini-gorustuk-2173886, Erişim tarihi: 01.11.2024.

Cumhuriyet. (2024, 02 Temmuz). *Maduro'dan ABD Açıklaması: Diyalog Süreci Yeniden Başlayacak*. Erişim adresi: https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/madurodan-abd-aciklamasi-diyalog-sureci-yeniden-baslayacak-2222827, Erişim Tarihi: 07.10.2024.

Çelik, Z. (2012). Neoliberalizmin Kısa Tarihi. *İdealkent, 3*(7), 187-193.

Çin, G. (2019). Amerikan Emperyalizminin Latin Amerika'daki Son Örneği: Bolivarcı Venezuela Cumhuriyeti'nde Yaşanan Kriz. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 1-37.

Daban, E. Z. (2018). *Venezuela'da Sosyalist Reformlar: Hugo Chavez Mirası ve Nicolas Maduro Dönemi*. İçinde: M. E. Erendor (Ed.), Uluslararası İlişkilerde Güncel Sorunlar (s. 109-123). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Depersio, G. (2022, 27 Eylül). *How Does the Price of Oil Affect Venezuela's Economy?* Erişim adresi: https://www.investopedia.com/ask/answers/032515/how-does-price-oil-affect-venezuelas-economy.asp, Erişim tarihi: 28.09.2024.

Duman, A. (2006). 2006: Latin Amerika'nın Yılı. *Birikim Aylık Sosyalist Kültür Dergisi*, 30-35.

Durukan, A. (2021). *Venezuela Enerji Politiklarının Uluslararası Siyasete Etkisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

Egan, M. (2016, 12, Temmuz). *Why Venezuela's Oil Production Plunged to a 13-Year Low*. Erişim adresi: https://money.cnn.com/2016/07/12/investing/venezuela-crisis-oil-production-plunges/, Erişim tarihi: 30.08.2024.

Ellner, S. (2006). *Venezuela: Defying Globalization's Logic*. In: T. Ballvé & V. Prashad (Eds.), Dispatches from Latin America: On the Frontlines Against Neoliberalism (s. 93-105). Cambridge: South End Press.

Ellner, S. (2008). *Hugo Chavez'in "Devrim Sürecinin" Evrelerinin Çözümlemesi*. İçinde: A. Topal (Ed.), Latin Amerika'yı Anlamak Neoliberalizm, Direniş ve Sol (Çev: B. Sümer, s. 49-66). İstanbul: Yordam Kitap.

Enerji Gazetesi. (2015, 30 Haziran). *Rosneft, 14 Milyar Dolarlık Yatırımla Venezuela'yı Mali Krizden Kurtaracak*. Erişim adresi: https://www.enerjigazetesi.ist/rosneft-14-milyar-dolarlik-yatirimla-venezuelayi-mali-krizden-kurtaracak/, Erişim tarihi: 12.10.2024.

Ermağan, İ. & Gök, M. (2020). *Latin Amerika ve Karayipler Bölgesi Ekonomileri: Seçili Ülke ve Sektör Analizleri*. İçinde: İ. Ermağan, E. Tahsin & S. Tekin (Ed.), Dünya Siyasetinde Latin Amerika 3 (s. 567-607). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Fortes, A. (2009). In Search of a Post-Neoliberal Paradigm: The Brazilian Left and Lula's Government. *International Labor and Working-Class History, 75*(1), 109-125.

Gane, N. & Davies, W. (2021). Post-Neoliberalism? An Introduction. *Theory, Culture & Society*, (Special Issue), 1–26.

Gergün, M. (2016). *Arjantin ve Venezuela Deneyimleri Bağlamında Latin Amerika'da Neoliberalizm Sonrası Yeni Arayışlar: Post-Neoliberalizm ve Anti Neoliberalizm* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.

Gott, R. (2007). *Hugo Chavez ve Bolivarcı Devrim* (Çev: H. Böğün). İstanbul: Yordam Kitap.

Gürcan, E. C. (2020). *Latin Amerika'da Neoliberalizm Tahribatı ve Post-Neoliberal Dönemin Toplumsal Hareketleri*. İçinde: İ. Ermağan, E. Tahsin & S. Tekin (Ed.), Dünya Siyasetinde Latin Amerika 3 (s. 273-293). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Harvey, D. (2012). Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi, 2*(2), 67-88.

Hayley, A. (2023, 12 Eylül). *China's Oil Trade and Investment in Venezuela.* Erişim adresi: https://www.reuters.com/business/energy/chinas-oil-trade-investment-venezuela-2023-09-12/, Erişim tarihi: 03.11.2024.

Heywood, A. (2014). *Küresel Siyaset* (Çev: N. Uslu & H. Özdemir). Ankara: Adres Yayınları.

Hidalgo, M. (2007, November). *A Petro-State: Oil, Politics and Democracy in Venezuela*. (Real Instituto Elcano Working Paper 49, 1-17). https://www.realinstitutoelcano.org/en/work-document/a-petro-state-oil-politics-and-democracy-in-venezuela/

IRNA. (2024, 8 Haziran). *Türkiye ve Venezuela Arasında Petrokimya, Gaz ve Altın Alanlarında Anlaşma*. Erişim adresi: https://tr.irna.ir/news/85501916/T%C3%BCrkiye-ve-Venezuela-aras%C4%B1nda-petrokimya-gaz-ve-alt%C4%B1n-alanlar%C4%B1nda, Erişim tarihi: 24.10.2024.

Kaltwasser, C. R. (2011). Toward Post-Neoliberalism in Latin America? *Latin American Research Review, 46*(2), 225-234.

Karaçalı, C. (2019). *Kripto Paraların Muhasebeleştirilmesi: Bir Uygulama* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi, Bartın.

Karana, S. (2023). *Türkiye-Venezuela İlişkileri*. İçinde: İ. Ermağan, E. Tahsin ve S. Tekin (Ed.), Dünya Siyasetinde Latin Amerika 5-Türkiye'nin Bölge Ülkeri ile İlişkileri: Süreç-Kısıtlar-Fırsatlar (s. 213-239). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Karl, T. L. (1997). *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States.* London: University of California Press.

Khashimov, M. (2020). *Putin Döneminde Rusya'nın Latin Amerika'ya Yönelik Yumuşak Güç Politikası* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.

Kışlalıoğlu, C. (2021). *Latin Amerika'da 21. Yüzyıl Sosyalizminin Neoliberalizmle İmtihanı: Venezuela, Bolivya Ve Ekvador* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

Krauss, C. (2017, 25 Ağustos). *White House Raises Pressure on Venezuela With New Financial Sanctions*. Erişim adresi: https://www.nytimes.com/2017/08/25/world/americas/venezuela-sanctions-maduro-trump.html, Erişim tarihi: 15.10.2024.

Lander, E. & Fierro, L. A. (1996). The Impact of Neoliberal Adjustment in Venezuela, 1989-1993. *Latin American*

Perspectives, 23(3), 50-73.

Levin, J. (2007). *Hugo Chávez (Modern World Leaders).* New York: Infobase Publishing.

Mijares, V. M. (2015). Venezuela's Post Chavez Foreign Policy. Is there a Maduro Doctrine? *Americas Quarterly*, 74-81.

Monaldi, F. J. (2015). The Impact of the Decline in Oil Prices on the Economics, Politics and Oil Industry of Venezuela. *Colombia/SIPA, Center on Global Energy Policy*, 1-17.

Nebil, F. S. (2018). *Bitcoin ve Kripto Paralar: Sistemi Yıkan Bir Araç Olabilecek Mi? - Dünyada ve Türkiye'deki Gelişmeler.* İstanbul: Pusula Yayınevi.

Nicastro, J. (2024, 20 Ekim). *Brazilian President Blames Markets for Inequality. He's Wrong*. Erişim adresi: https://reason.com/2024/11/20/brazilian-president-blames-markets-for-inequality-hes-wrong/, Erişim tarihi: 20.02.2025.

Noticias24. (2014, 18 Nisan). *Nicolás Maduro Vence Su Gran Reto: Gana las Elecciones por 235 Mil Votos Y Será Presidente*. Erişim adresi: https://www.noticias24.com/venezuela/noticia/162704/nicolas-maduro-vence-su-gran-reto-gana-las-elecciones-y-sera-presidente-de-venezuela/, Erişim tarihi: 15.10.2024.

NTV. (2018, 28 Şubat). *Venezuela: Engeller Çıkarsa Türkiye, Rusya ve Çin'le Çalışırız*. Erişim adresi: https://www.ntv.com.tr/dunya/venezueladan-turkiye-mesaji,NsJQXbxEyUKL9jwn4RK3yw, Erişim tarihi: 03.11.2024.

Pantoulas, D. & Spanakos , T. (2017). The Contribution of Hugo Chávez to an Understanding of Post-Neoliberalism. *Latin American Perspectives, 44*(1), 37–53.

Pekgöz, Ö. F. (2024, 02 Ağustos). *Türkiye-Venezuela Enerji İşbirliği ve Venezuela'nın Enerji Görünümü*. Erişim adresi: https://www.ankasam.org/turkiye-venezuela-enerji-isbirligi-ve-venezuelanin-enerji-gorunumu/, Erişim tarihi: 25.09.2024.

Reuters. (2022, 15 Aralık). *Russia Discusses Debt, Energy Stability with Venezuela.* Erişim adresi: https://www.reuters.com/world/russia-discusses-debt-energy-stability-with-venezuela-2022-12-15/, Erişim tarihi: 09.10.2024.

Riggirozzi, P. & Grugel , J. (2012). Post-neoliberalism in Latin America: Rebuildingand Reclaiming the State after Crisis. *Development and Change, 43*(1), 1-21.

Romero, C. A. & Mijares, V. M. (2016). From Chavez to Maduro: Continuity and Change in Venezuelan Foreign Policy. *Contexto Internacional, 38*(1), 165-201.

Roy, D. (2022, 04 Kasım). *Do U.S. Sanctions on Venezuela Work?* Erişim adresi: https://www.cfr.org/in-brief/do-us-sanctions-venezuela-work, Erişim tarihi: 05.11.2024.

Sader, E. (2009). *Postneoliberalism in Latin America*. In: N. Sekler & U. Brand (Eds.), Postneoliberalism-A Beginning Bebate (s. 171-180). Uppsala: The Dag Hammarskjöld Foundation.

Sekler, N. & Brand, U. (2009). *Postneoliberalism: Catch-All Word or Valuable Analytical and Political Concept? – Aims of a Beginning Debate*. In: N. Sekler & U. Brand (Eds.), Postneoliberalism–A Beginning Debate (s. 5-15). Uppsala: The Dag Hammarskjöld Centre.

Serbin, A., Martínez , L. & Júnior, H. R. (2012). *El Regionalismo Post-Liberal en América Latina y el Caribe: Nuevos Actores, Nuevos Temas, Nuevos Desafíos*. In: H. R. Júnior , L. Martínez & A. Serbin (Eds.), El Regionalismo "Post–Liberal" en América Latina y el Caribe: Nuevos Actores, Nuevos Temas, Nuevos Desafíos Anuario de la Integración Regional de América Latina y el Gran Caribe 2012 (s. 7-19). Buenos Aires: CRIES.

Springer, S. (2015). Postneoliberalism? *Review of Radical Political Economics, 47*(1), 5-17.

Sputnık. (2021, 10 Ağustos). *Venezüella Dünyanın İlk Devlet Destekli Kripto Parası 'Petro'nun Satışına Başladı*. Erişim adresi: https://sputniknews.com.tr/20180221/venzuella-ilk-devlet-destekli-kripto-para-petro-1032343056.html, Erişim tarihi: 25.10.2024.

Tahsin, E. (2007). *Ekonomik Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde AB ve Latin Amerika Entegrasyonlarının Karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

TeleSUR. (2017, 06 Aralık). *Venezuela Rolls Out New Digital Currency to Surmount Sanctions*. Erişim adresi: https://venezuelanalysis.com/news/13532/, Erişim tarihi: 19.09.2024.

The Moscow Times (2024, 20 Şubat). *Russia, Venezuela To Boost Cooperation in Energy, Including Nuclear*. Erişim adresi: https://www.themoscowtimes.com/2024/02/20/russia-venezuela-to-boost-cooperation-in-energy-including-nuclear-a84181, Erişim tarihi: 05.11.2024.

Topbas, A. (2020, 10 Ekim). *Venezuela, Kripto Parası Petro ile Altın ve Petrol Satacak*. Erişim adresi: https://tr.beincrypto.com/venezuela-kripto-parasi-petro-ile-altin-ve-petrol-satatacak/, Erişim tarihi: 18.10.2024.

Últimas Noticias (2019, 20 Ağustos). *Maduro: Venezuela is Taking Steps to Free Itself from the Neoliberal Model*. Erişim adresi: https://en.ultimasnoticias.com.ve/politics/mature-president-venezuela-is-taking-steps-to-free-himself-from-the-neoliberal-model/, Erişim tarihi: 20.02.2025.

Vaz, R. (2024, 18 Nisan). *Venezuela: Washington Reimposes Oil Sanctions, Maduro Gov't Pledges Continued Growth*. Erişim adresi: https://venezuelanalysis.com/news/venezuela-washington-reimposes-oil-sanctions-maduro-govt-pledges-continued-growth/, Erişim tarihi: 17.10.2024.

Veltmeye, H. & OMalley , A. (2007). *Neoliberalizmi Aşmak: Latin Amerika'da Kitle Merkezli Kalkınma* (Çev: E. Kahraman & B. Baysal). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Verma, N. (2024, 24 Temmuz). *India's Reliance Gets US Nod to Import Oil from Venezuela, Source Says*. Erişim adresi: https://www.reuters.com/business/energy/indias-reliance-gets-us-approval-import-oil-venezuela-source-say-2024-07-24/, Erişim tarihi: 12.10.2024.

Weisbrot, M. & Sachs, J. (2020). *Toplu Cezai Ekonomik Yaptırımlar: Venezuela Davası*. İçinde: H. Çelik & M. K. Ulusoy (Ed.), Uluslararası Sistemde Venezuela: Bölgesel ve Küresel Perspektifler (s. 55-91). Ankara: Nobel Yayıncılık.

World Bank (1993). *Venezuela Structural and Macroeconomic Reforms-The New Regime*. Washington, D.C: World Bank.

Yaşar, F. (2021). Trump Yönetiminin Dış Politika Aracı Olarak Ekonomik Yaptırım Uygulamaları: İran ve Venezuela Örneği. *Alternatif Politika, 13*(2), 533-555.

Yılmazer, O. (2021). Ülkelerin Kendi Kripto Paralarını Üretme Girişimleri ile Bu Girişimlerin Kripto Paraların Geleceğine Etkisi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, 49*, 31-44.

Yüksel, F. & Sağlam, B. (2019, 25 Ocak). *Venezuela'da Oyunun Adı 'Enerji'*. Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/venezuelada-oyunun-adi-enerji/1373784, Erişim tarihi: 21.10.2024.